© *Ясновська Л.В.*

ДАВНЬОРУСЬКІ СТАРОЖИТНОСТІ ЧЕРНІГІВЩИНИ У ДОСЛІДЖЕННЯХ П.М.ДОБРОВОЛЬСЬКОГО

Серед дослідників минувшини Чернігівщини кінця XIX - початку XX ст. виділяється, несправедливо призабута, постать Петра Михайловича Добровольського — краєзнавця, археолога та музеєзнавця. Він народився 16 (29 за н. ст.) січня 1871 р. у с.Старі Яриловичі Городнянського повіту (сучасний Ріпкінський район Чернігівської області) в родині диякона. Початкову освіту здобув у Чернігівському духовному училищі, а потім вступив до Чернігівської духовної семінарії. Проте закінчити її П.Добровольському не поталанило. Матеріальна скрута, смерть батька та раннє одруження змусили 23-річного юнака достроково припинити навчання. П.Добровольський мав привабливу зовнішність і гарний голос. Спочатку він став псаломщиком чернігівської Іллінської церкви, потім витримав іспит на звання вчителя церковно-приходської школи, працював у Чернігівському повітовому земстві, Чернігівському сирітському притулку, служив у конторі Чернігівської губернської лікарні, Чернігівській духовній консисторії та Чернігівській міській думі.

Саме під час роботи у консисторії П.Добровольський зацікавився минулим рідного краю й особливо історією церкви. Починаючи з 1898 р. на сторінках "Черниговских епархиальных известий" з'являються публікації церковно-історичного змісту за його підписом. Він дослідив розписи Спаського собору, Єлецького монастиря, залишки Юр'євої божниці в Острі та інші пам'ятки. У 1899 р. П.Добровольський був обраний членом Чернігівської губернської вченої архівної комісії (далі ЧГВАК), а в липні 1902 р. став керуючим справами (вченим секретарем) цієї установи[1].

У серпні 1902 р. П.Добровольський брав участь у роботі XII Всеросійського археологічного з'їзду в Харкові і відтоді захопився археологією. Спілкування з відомими вченими дозволило П.Добровольському познайомитися з методами та прийомами археологічних досліджень. Вже у жовтні 1902 р., за його участю, ЧГВАК ухвалила "Програму збирання археологічних, історичних та етнографічних відомостей по Чернігівській губернії"[2], а навесні 1903 р. поставила питання про складання археологічної карти Чернігівської губернії[3].

Передусім члени комісії стежили за проведенням земляних та будівельних робіт на території стародавнього Чернігова. Так, на засіданнях ЧГУАК докладно висвітлювався хід розкопок поблизу фортечного валу, проводились спостереження за будівництвом будинку дворянського пансіону. Особисто П.Добровольський доповів про розкопки адміністрацією Єлецького монастиря фундаментів церковної споруди XVII ст. в урочищі "Святому" та про знахідку надгробної плити біля південної стіни Борисоглібського собору[4]. У серпні 1903 р., завдяки особистим діям аматора, комісією були зупинені земляні роботи біля Борисоглібського собору, де під час риття котловану під ретирад було відкрито 16 кістяків[5]. Завдяки активним діям П.Добровольського історія набула гучного розголосу, а його було звільнено з роботи в Казенній палаті. На ці події з обуренням відгукнувся відомий археолог М.Ф.Біляшівський на сторінках "Археологической летописи Южной Руси"[6]. І лише втручання єпископа Чернігівського та Ніжинського Антонія дозволило зупинити будівництво. Внаслідок необережного ставлення землекопів та навмисного приховування знахідок, до комісії потрапило лише 14 речей, серед них 13 уламків та шматочків скляних браслетів, хоча деякі, за свідченнями, були "сняты с костей". За пропозицією П.Добровольського, передбачалося речі сфотографувати та опублікувати в додатку до "Трудов" ЧГВАК. Про розвиток подій комісія сповістила Імператорське Московське археологічне товариство (далі — МАТ), отримавши вказівку "следить за тем, чтобы у собора каких либо зданий не допускалось и уведомить общество"[7].

Очевидно, свої самостійні розшуки дослідник започаткував уздовж Халявинського шляху, що на північній околиці Чернігова, де у присутності А.П.Шелухіна та А.В.Верзилова, дослідив курганне поховання дружинника з конем. На превеликий жаль, звіт про ці роботи не зберігся, існує тільки згадка про цю подію А.В.Верзилова[8].

За постановою Підготовчого Комітету по влаштуванню у 1905 р. XIII Всеросійського археологічного з'їзду в Катеринославі, ЧГВАК було доручено проведення організаційних заходів на території Північного Лівобережжя. Для виконання цього завдання комісія звернулася до Імператорської Археологічної Комісії (далі — ІАК) з проханням надати на 1904 р. "відкриті

листи" А.В.Верзилову і П.М.Добровольському для проведення розкопок у межах Чернігівської губернії. Серед перелічених об'єктів зазначалося й одне із літописних міст межиріччя пониззя Дніпра та Десни — літописний Оргощ[9].

Нагоді О.Ф.Шафонським, Філаретом (Д.Г.Гумілевським) та П.В.Голубовським була здійснена лише його географічна локалізація на околиці с.Рогощі[10]. У травні 1904 р. П.Добровольський на городищі літописного міста вперше провів археологічні розшуки. Він відзначив, що "крепость имеет вид сплошного вала, насыпаного кольцом, т.е. почти правильной круглой формы"[11]. В західній частині валу, східній та центральній частинах майданчика городища були закладені шурфи. Роботи велися до материка ("нетронутый грунт"), а виявлені матеріали (залишки "старинной керамики, близкой к эпохе великокняжеской", щелепи тура та ін.) підтвердили необхідність проведення археологічних розкопок цього важливого у стратегічному відношенні населеного пункту Давньої Русі[12].

Цікавою є згадка про знахідку селян в західній частині городища: "нашел в земле целый сруб старинного колодца; вынул (селянин — авт.) его из земли и устроил себе амбар"[13]. Це повідомлення П.Добровольського можна вважати лише свідченням, що на території літописного Оргоща вперше в слов'яно-руській археології були зафіксовані залишки будівлі, призначеної для забезпечення водою населення. Нагадаємо, що перший колодязь, який був досліджений лише 1910 р. В.В.Хвойкою, виявлений на городищі літописного Білгорода[14].

Дослідник звернувся і до вивчення курганного некрополя літописного Оргоща, розташованого на західній околиці с.Табаївка. П.Добровольський одним із перших розглянув Рогощинсько-Табаївський комплекс як єдине ціле і зазначив, що між "Рогощинским городищем и Табаевскими курганами существует какая-то связь"[15]. Табаївські кургани на той час вже досліджувалися М.О.Константиновичем (1873 р.) та В.Б.Антоновичем (1881 р.)[16].

У серпні того ж року дослідник у першій групі могильника, яка була частково зайнята цвинтарем, розкопав пошкоджені могилами три кургани з трупоспаленням на місці. На одному з кострищ було зафіксовано "несколько металлических окислых украшений от конской сбруи", що свідчило про поховання дружинника з конем. В урочищі Волотуха П.Добровольський провів дослідження 2-х насипів, дотримуючись розробленої Д.Я.Самоквасовим методики розкопок курганів: "по срезанию пластами вершины кургана, аршин 11/2 на треть высоты, далее раскопка производилась широким колодцем, вернее траншеей, приблизительно в величину образовавшегося среза, по намеченным четвероугольником точкам. Земля снималась пластами". На кострищах цих курганів зафіксовані "обрубок ручки бронзового сосуда (вудила)" та урна з кістками молодого барана (визначення зробив магістрант Санкт-Петербурзького університету В.А.Романов). Враховуючи, що матеріали з розкопок М.О.Константиновича 1873 р. кургану "Довгий" були практично втраченими, П.Добровольський шляхом прокладання "продольной траншеи одновременно через весь курган, в направлении восток-запад" перевірив насип і визначив, що курган вже дійсно досліджувався. Всі відкриті поховання були віднесені до IX-X ст.[17] На жаль, матеріали розкопаних П.Добровольським 5-ти насипів Табаївського могильника у 1904 р. і досі не привернули увагу сучасних дослідників.

Наступні дослідження городища та посаду літописного Оргоща, його курганного некрополя, проведені Д.І.Бліфельдом у 1949 р. та В.П.Коваленком, О.П.Моцею, А.Л.Козаковим у 1981 і 1985 рр., підтвердили попередні висновки П.Добровольського[18].

На XIII археологічному з'їзді в Катеринославі 1905 р. дослідник виступив з рефератом про наслідки розкопок біля с.Рогощі. Речі з Табаївських курганів не були, як передбачалося, представлені на традиційній виставці Катеринославського з'їзду, а з'явилися в експозиції виставки на XIV Всеросійському археологічному з'їзді в Чернігові у 1908 р.[19] Звітуючись перед ІАК, П.Добровольський пояснив неможливість надіслати речі з досліджених ним курганів "в виду дальности пути и чрезвычайной ветхости и хрупкости предметов", та й, на його думку, "предметы эти, насколько можно судить по трудам и изданиям Императорской Археологической Комиссии, настолько обыденны для неё, что едва-ли могут представлять собою какой-нибудь существенный интерес на выставке"[20].

В коло його інтересів потрапили й археологічні старожитності в околицях містечок Ічні, Гужівки, Мізина, Феськівки, Довжика, Мохнатина, Шестовиць та Юр'ївки, на дослідження яких у 1905 р. були надані "відкриті листи". На жаль, за невідомих обставин, роботи не відбулися і "відкриті листи" були повернуті до ІАК[21].

Перебування на посаді керуючого справами комісії передбачало і піклування про музей цієї установи. Попередник П.Добровольського лишив музей не у найкращому стані[22]. Археологічні матеріали не були каталогізовані, систематизувалися лише за джерелами надходжен-

ЦОДАА

ня, а інколи й ця інформація була відсутня. Та вже у січні 1905 р. Д.І.Яворницький, перебуваючи в Чернігові, відвідав музей ЧГВАК і "нашел редкие вещи и редкую любовь к предметам старины со стороны лиц, причастных к музею, главным образом со стороны П.М.Добровольского, вкладывающего всю свою душу в дело"[23].

Яскравою сторінкою життя та діяльності П.Добровольського став період підготовки та проведення XIV Всеросійського археологічного з'їзду в Чернігові у 1908 р. Як голова чернігівської делегації на Катеринославському з'їзді, він запропонував проведення чергового форуму науковців у стольному граді літописних сіверян[24]. Цю пропозицію підтримали П.С.Уварова та Д.Я.Самоквасов. Відтак, у 1906 р. було створено Чернігівське відділення Підготовчого Комітету по влаштуванню XIV археологічного з'їзду, яке очолив П.Добровольський. Головною турботою відділення була організація традиційної виставки старожитностей. Тодішня експозиція музею ЧГВАК не відповідала вимогам Московського Підготовчого Комітету. За усталеною традицією виставка з'їзду повинна була дати уявлення про місцеві старожитності, можливість вивчення матеріалів з різних регіонів та ілюструвати запропоновані реферати[25]. Для цього Комітет звернувся до громадськості з проханням надсилати на виставку пам'ятки старовини. Крім того, планувалося проведення пошукових експедицій та розкопок[26]. На жаль, експонати на виставку збиралися повільно, а на експедиції не вистачало коштів[27].

П.Добровольський, який входив до виставочної комісії, особисто займався каталогізацією експонатів. Він систематизував їх за культурно-хронологічною належністю та джерелами надходження. Експозиція і каталог виставки були побудовані за принципом історичної послідовності епох. Доречно згадати, що каталог виставки був виданий напередодні з'їзду коштом Д.Я.Самоквасова[28]. Але його публікація ускладнювалась тим, що деякі особи (як висловилась П.С.Уварова, — "по природной нашей русской беспечности") надіслали колекції в останній тиждень, а деякі — навіть у день відкриття виставки. Описи цих матеріалів довелося друкувати на додаткових сторінках вже під час роботи з'їзду[29].

Відзначимо, що П.Добровольський не тільки займався організацією роботи з'їзду. Він виголосив звітну доповідь про роботу Чернігівського відділення Підготовчого Комітету на відкритті з'їзду, зазначивши що "черниговцы верят, что все собранное и сделанное ими ученый конгресс озарит ярким светом науки. Свет этот, ясный, чистый, будет гореть ярче солнца". На секційних засіданнях виступив з доповідями: "Где находились старинные, несуществующие храмы Чернигова" та "Об Олеговом поле", "О пещерах Елецкого монастиря"[30]. Розглянувши літописні свідчення про похід Ізяслава на Чернігів, П.Добровольський зазначив, що Олегове поле знаходилося на місці сучасного йому села Льгов. Щодо Єлецьких печер, то, на думку дослідника, вони були звичайними монастирськими льохами і ніякого відношення до засновника Антонієвих печер не мали.

Після закриття XIV Всеросійського археологічного з'їзду всі нерозібрані музейні колекції перейшли у власність міста Чернігова. За активної участі П.Добровольського, Чернігівська міська дума вирішила створити із них історичний музей у пам'ять 1000-ліття першої літописної згадки про місто і об'єднати його з музеєм ЧГВАК. Реорганізацію експозиції музея було закінчено восени 1909 р.[31]

Останнім епізодом археологічної діяльності П.М.Добровольського можна вважати його участь, як представника ЧГВАК, у роботі Підготовчого Комітету по влаштуванню XV Всеросійського археологічного з'їзду в Москві[32]. Крім того, дослідник на одному із засідань комісії у березні 1910 р. висловив думку "о желательности исследования Любеча, одного из важнейших пунктов княжеского периода"[33].

Напружена праця під час підготовки та проведення XIV археологічного з'їзду підірвала здоров'я П.М.Добровольського. Після з'їзду він заслаб і в серпні 1910 р. помер. Його наукова спадщина не втратила актуальності і сьогодні, тому ім'я Петра Михайловича Добровольського пам'ятають і шанують всі, хто вивчає культурну спадщину Чернігово-Сіверщини.

Література

1. **Верзилов А.В.** Петр Михайлович Добровольский // Труды Черниговской губернской ученой архивной комиссии (далі — ЧГУАК). — Чернигов, 1911. — Вып. 8. — С.195-204.

2. Тр. ЧГУАК — Чернигов, 1904. — Вып. 5. — Отд. 1. — С.33-66.

3. Там само. — С.78.

4. Тр. ЧГУАК. — Чернигов, 1905. — Вып. 6. — С.22, 24,27.

5. Там само. — С.78.

6. **Белянневский Н.Ф.** Возмутительное дело в Чернигове об устройстве отхожего места в 15 аршинах от Борисоглебского собора // АЛЮР. — Киев, 1903. — № 5. — С.314.

7. Тр. ЧГУАК. — Чернигов, 1905. — Вып. 6. — С.33,37; Древности Императорского Московского Археологического общества. — Москва, 1907. — Т. 21. — Протоколы.

9. О раскопках Черниговской Ученой Архивной Комиссии // Рукописный архив ИИМК РАН. — Ф. 1. — Спр. 39. — Арк.1-3.

10. **Шафонский А.Ф.** Черниговского наместничества топографическое описание... — Киев, 1851; **Филарет (Гумилевский Д.Г.).** Историко-статистическое описание Черниговской епархии. — Чернигов, 1874. — Кн.5. — С.234; **Голубовский П.В.** Историческая карта Черниговской губ. до 1300 г. // Тр. XIII АС. — Москва, 1908. — Т.2. — С.29.

11. **Добровольский П.М.** Село Рогоща (Черниговского уезда). — Чернигов, 1904. — С.6.

12. Там само. — С.8-9.

13. Там само. — С.7.

14. **Хвойка В.** Древние обитатели Среднего Поднепровья и их культура в доисторические времена (по раскопкам). — Киев, 1913. — С.89-90.

15. **Добровольский П.М.** Табаевские курганы (археологическая экскурсия). — Чернигов, 1905. — С.1.

16. **Константинович Н.А.** О курганах Черниговского уезда // Тр. III АС. — Киев, 1878. — Т.1. — С.181,183-184; Дневники раскопок, произведенных в Черниговской губ. в 1881 году Вл. Бониф. Антоновичем // Тр. Московского Предварительного Комитета по устройству XIV АС. — Москва, 1906. — Вып. 1. — С.32-33.

17. **Добровольский П.М.** Табаевские курганы ... — С.3-21.

18. **Бліфельд Д.І.** Деснянська археологічна експедиція 1949 р. // АП УРСР. — Київ, 1955. — Т.V. — С.16-21; **Коваленко В.П.** Исследования летописных городов на Черниговщине // АО 1981 г. — Москва: Наука, 1983. — С.268; **Коваленко В.П., Моця А.П.** Работы Чернигово-Северской експедиции // АО 1985 г. — Москва: Наука, 1987. — С.341; **Казаков А.Л., Коваленко В.П.** Отчет о разведочных работах на посадах летописных городов в междуречье Белоуса и Снова в 1986 году // НА ІА НАНУ. — 1986/56. — Арк.2-13; **Моця О.П., Коваленко В.П.** Літописний Оргощ // Роль ранніх міських центрів в становленні Київської Русі. — Сумы, 1993. — С.16-18.

19. Каталог выставки XIV Археологического съезда в г.Чернигове. — Чернигов, 1908. — С.12,38.

20. О раскопках Черниговской Ученой Архивной Комиссии // Рукописный архив ИИМК РАН. — Ф.1. — Спр. 39. — Арк.11зв.

21. Там само. — Арк.11-11зв.

22. Тр. ЧГУАК. — Чернигов, 1904. — Вып. 5. — С.6-7.

23. Журналы заседаний Черниговской губернской архивной комиссии // Тр. ЧГУАК. — Чернигов, 1910. — Вып. 7. — С.51.

24. **Самоквасов Д.Я.** Раскопки северянских курганов в Чернигове во время XIV Археологического съезда. — Москва, 1916. — С.I.

25. Тр. X АС в Риге 1896 года. — Москва, 1900. — Т.III. — Протоколы. — С.30.

26. Тр. Черниговского Предварительного комитета по устройству XIV Археологического съезда в г.Чернигове — Чернигов, 1908. — С.4.

27. **Самоквасов Д.Я.** Раскопки северянских курганов... — С.V-VI.

28. Тр. XIV АС в Чернигове. — Москва, 1911. — Т.III. — Протоколы. — С.133.

29. Там само. — С.132-133.

30. **Добровольский П.М.** Об Олеговом поле // Тр. XIV АС. — Москва, 1911. — Т.III. — Протоколы. — С.88; **Його ж.** О пещерах Елецкого монастыря // Там само. — С.88; **Його ж.** Где находились старинные, не существующие ныне, храмы в г.Чернигове // Там само. — С.112-113.

31. Каталог музея ... — С.IV.

32. Тр. ЧГУАК. — Чернигов, 1911. — Вып. 8. — С.54.

33. Там само. — С.67.

Ясновская Л.В.

ДРЕВНЕРУССКИЕ ДРЕВНОСТИ ЧЕРНИГОВЩИНЫ В ИССЛЕДОВАНИЯХ П.М.ДОБРОВОЛЬСКОГО

Резюме

В статье приводятся данные об археологических исследованиях на территории Чернигово-Северской земли исследователем древностей края Петром Михайловичем Добровольским (1871-1910). Его усилиями были начаты работы на территории городища летописного Оргоща и продолжены исследования курганного некрополя (1904 г.). Им же было положено начало охраны археологических памятников на территории древнего Чернигова. Кроме того, П.М.Добровольский был одним из инициаторов проведения XIV Археологического съезда в столице летописных северян — Чернигове.

22.03.2001.

НОВІ ВИДАННЯ

НОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРО МЕЗОЛІТ ЛІВОБЕРЕЖЖЯ

Гавриленко І.М. Зимівниківська археологічна культура (до історії ранньомезолітичного населення Лівобережної України). — Полтава: АСМІ, 2000. — 128 с.: іл. — Тир. 300 прим.

У монографії узагальнюються всі джерельні дані про пам'ятки зимівниківської культури, публікуються нові археологічні матеріали, отримані під час досліджень стоянки В'язівок-4а. Визначається етнокультурне та хронологічне місце зимівниківської культури в мезоліті Східної Європи, історична доля зимівниківської людності та локальна специфіка пам'яток різних регіонів. На підставі типолого-морфологічних спостережень і залучення даних природничих наук, зокрема, радіовуглецевих визначень, розробляється періодизація та хронологія зимівниківської культури, аналізується її співвідношення з іншими спільнотами фінального палеоліту-раннього мезоліту Східної Європи.

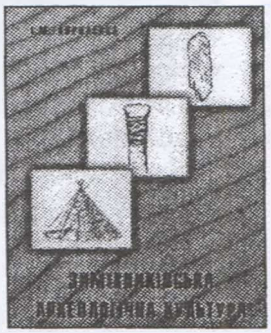

Автором розглянуто історіографію питання, природні умови фінального плейстоцену-раннього голоцену, подається опис стоянок, що віднесені іншими авторами до зимівниківської культури. Значна частина книги присвячена господарству та способу життя мисливців раннього голоценового лісостепу.

Робота ілюстрована фаховими малюнками Т.В.Варвянської (Менчинської) та фотознімками жител, крем'яного інвентаря стоянок зимівниківської культури. Вони отримані та опрацьовані автором під час його багаторічних досліджень у якості керівника В'язівоцької мезолітичної експедиції ЦОДПА, участі у дослідженнях Посульської комплексної експедиції інститутів археології РАН та НАН України і Полтавського краєзнавчого музею.

Монографія є вагомим внеском у мезолітознавство та у вивчення зимівниківської культури. Вона значно розширює коло досліджених проблем, висвітлених у дисертаційному дослідженні автора, а разом з тим - вводить до наукового обігу унікальні матеріали зі стоянки В'язівок-4а у Нижньому Посуллі на Полтавщині, ряду інших пам'яток Лівобережжя.

Малікова Л.Р.